

Народно-педагогічні традиції українського весілля

Андрій МАЛИХІН,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри професійної педагогіки та методики трудового навчання,

Віктор ТКАЧ,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки (Бердянський державний педагогічний університет)

Формування весільної обрядовості відбувалося впродовж тисячоліть у досить складних історичних умовах. На думку дослідників, цей процес здійснювався ще за часів трипільської культури. Українське традиційне весілля, за даними різних досліджень, формувалося під впливом багатьох чинників, починаючи зі становлення суспільного життя, а також західноєвропейських (частково римських) та азійських запозичень. Завдяки цьому українське весілля усталилося не тільки як складне родинно-побутове явище, а й як багатюща обрядовість, ефективний народно-педагогічний засіб активного впливу на пізнавально-навчальні, морально-виховні, естетико-культурні та інші якісні чинники в різних сферах життя і діяльності людей.

Слово *обряд* розуміють як узвичаєне, обов'язкове символічне дійство, що вживається для відзначення найбільш важливих подій у житті людського колективу, родини чи навіть окремої особи.

Важливо зазначити, що самі символічні звичаєві дійства не мають ніякої виховної функції, але вони виконують дуже важливу виховну роль самим фактом свого існування, суворою необхідністю їх дотримання, чіткою визначеністю ситуацій, в яких вони використовуються. Цим утверджується порядок взаємовідносин між людьми [15, с. 29]. Весільний ритуал як частина обрядового дійства традиційно є усталеним засобом соціального виховання. Саме в цьому й полягає велике народно-педагогічне значення української весільної обрядовості. Педагогічні традиції українського народу базуються на зразках поведінки людей у суспільстві, на їхній багатій усній творчій діяльності, на всій емпірично усталеній системі народного виховання, яка відповідає його характерним рисам.

Загальновідомо, що основою українського весілля є шлюб. Зі шлюбу починається сім'я. За науково-етнографічними даними, термін «шлюб» означає, що людина, досягаючи певного віку, «стає на порі»: вона повинна знаходити собі пару. Первісно шлюб вимовлявся як «слюб» – «єднання по любові» [6, с. 99]. С.Килимник наводить зразок стародавньої веснянки, в якій співається: «Станем рано до слюбоньку», тобто «станем до шлюбоньку» [9, с. 197].

В історичних пам'ятках збереглися досить скупі відомості про первісні форми шлюбу східних слов'ян. Літопис оповідає про те, що древляни «умикали дівиць біля води». У радомичів, в'ятичів, сіверян «умикання» здійснювалося за попередньою домовленістю з дівчатами: «І брачення у них не бувало, а ігрища між селами. І сходилися на ігрища, на танцювання і на всі бісівські пісні, і тут умикали собі жінок, хто з якою зговориться; мали ж по дві і по три жони». Описуючи весільні звичаї у полян, літописець зазначає, що вони «мали обичай тихий і спокійний, знали сором перед невістками, й сестрами, й матерями своїми і мали шлюбні звичаї: жених не ходив силою по дівчину, але приводили її вечором, а другого дня приносили те, що давали за нею» [13, с. 20].

Давнє «умикання» за згоди самої дівчини описане Гійомом ле Васером де Бопланом уже в XVII ст. (у 1650 році вийшла його книжка «Опис України» французькою мовою): «Хоч хлібороби вважаються кріпаками, однак здавна користуються правом і свободою викрадати під час танку шляхетних дівиць, навіть дочок свого поміщика. Але при цьому моторність і спритність необхідні: викрадач неодмінно повинен вислизнути зі здобиччю в сусідній лісочок і переховуватися там не менше 24 годин. Тільки тоді прощають сміливця, інакше пропала його голівонька. Якщо викрадена дівчина побажає вийти за нього заміж, він зобов'язаний під страхом смертної кари одружитися з нею; якщо ж ні, – викрадач вільний від покарання» [2, с. 62–65].

У наших пращурів були такі форми шлюбів, як «умикання» (викрадення) дівчат, купівля-продаж, договірна форма, матріархальний шлюб – сватання дівчини до хлопця; сватання через сваху; звільнення шляхом шлюбу від смертної кари, що тісно перепліталися.

Ранній період, за доводами М. Грушевського, коли влада в роді належала жінці (матріархат),

відбився в ряді весільних звичаїв (молодий купує молоду не в батька, а в матері або брата; під час зустрічі молоду відстоює не батько, а брат як найближчий з родичів; шанування матері, що видала всіх дочок заміж або оженила всіх синів тощо). У звичаях, які походять із сивої давнини і позначені напластуванням різних епох, жінка перебуває і в панівному, і в підлеглому становищі. Це роль матері молодой, яка потрапляє в чужу сім'ю під владу чоловіка і всієї «чужої» непривітної родини. Отже, різні форми шлюбу мали вже усталений обрядовий характер [4, с. 341].

Оскільки різні форми шлюбу узвичаювалися і набували обрядовості, то можна стверджувати й про їхню народно-педагогічну цінність. Специфічною ознакою усної народної творчості є традиційність. Науковці інколи називають її «чудом народної пам'яті». Завдяки особливому характеру творчості у фольклорі – його традиційності, тобто народній пам'яті, уже початкові шлюбні усталені звичаї винесли з найдавніших епох архаїки свої традиційні якості, що в пізніші часи виявляють себе у шлюбних обрядових діях та їх елементах. Нові покоління не відкидали досвіду своїх попередників. Він накопичувався та збагачувався з епохи в епоху новими елементами ритуалів, обрядів. З віками вироблялися такі символічні художні образи і форми, які в обрядовості виявилися досить усталеними. Завдяки їхній традиційності зберігалися сліди (залишки) давніх епох шлюбу – патріархату, матріархату, навіть первісно-язичницької старовини. Тому шлюбні обряди і є ефективними навчально-виховними засобами.

Досліджуючи різні етнографічні матеріали, науковці, зокрема Я. Головацький, Н. Здоровага, М. Сумцов, доводять, що слово «весілля» походить від назви сонячного свята «веселія», яке відзначалося в кожну фазу сонцестояння відповідними обрядами. [7, с. 48]. Саме до таких святкових обрядів і належали шлюбні дії. За даними досліджень, у найдавніші часи весільні обряди були досить скромними, особливо на початку матріархального родового устрою, коли мати та брат були більш активними за батька. З розвитком патріархального родового устрою весільні обряди збагачуються, набувають нових нашарувань, з'являються нові ритуали. Так, уже весільний ритуал давніх історичних часів показаний на основі взаємин патріархального родового устрою, який «виводить «роди» молодого і молодой, численні, зложені з ближчих і дальших свояків: *«Ой роде, роде богатий, подаруй товариць розатий: Ви, дайте, таточку, волики, а ви, мамонько, корову, А ви дайте, братчики, баранці, а ви дайте, сестрички, ягнички, Ви, далекий родочку, червоні... Бо наш рід великий, щоб було чим обділити, У нас роду много – не обділим сего...»* [4, с. 350–351].

За науковими даними, весільні обряди й пісні, танці, музика, що їх супроводять, в основному склалися та змістовно доповнювалися за феодальної

доби. В працях дослідників відмічається, що в усталених традиційних весільних обрядах від часів язичництва збереглися залишки анімізму, тотемізму, фетишизму: очисна роль вогню (залучення до родинового вогнища); культ природи (роль гільця, як і його роль в календарних обрядах, зокрема на Купала; вінка тощо) [8, с. 240–263]; солярні обряди (згадка про сонце, місяць, зірки, небо в піснях; кругові обходи навколо діжі, навколо стола за ходом сонця тощо).

У період княжої доби весільні обряди було доповнено прикметами (елементами) феодалізму: мотивами оборони замків (перейма), назвами весільних чинів (князь, княгиня, бояри, весільна дружина тощо). З посиленням християнства стало обов'язковим вінчання. Але у віддалених, глухих місцевостях обряд церковного вінчання став обов'язковим лише з XVII ст.

«Вироблені сімейні традиції в патріархально-родовому суспільстві залишилися значною мірою властивими і малій сім'ї. Її главою зазвичай був батько, що розпоряджався всім майном, грішми, проте важлива роль відводилася й матері – господині дому. Становище жінки в українській сім'ї було порівняно рівноправним з чоловіком. Однак молода сім'я, навіть маючи вже своїх дітей, перебувала в залежності від батьків. Особливо обмежені права в сім'ї мала невістка. Сімейні стосунки, безперечно, визначалися класовим характером тогочасного суспільства. Більшості незаможних родин були притаманні дружба і взаємодопомога в праці, повага, шанобливе ставлення та турбота про старших. Дітям прищеплювалась любов до землі, праці, повага до старших» [1, с. 14].

В українських родинах дітей до шлюбу готували змалку досить сумлінно, непомітно, делікатно, на високому культурно-побутовому рівні. Хто з батьків ухилився від такої старанної підготовки дітей, до тих ставилися негативно, їх зневажали та осуджували. Глибоко розкриваючи ці та інші питання, етнограф В.Борисенко зауважує, що така підготовка відбувалася в різних лагідних розмовах, дитячих іграх, розвагах, а згодом – у молодіжних обрядах. Дівчат повсякденно готували до виконання жіночих робіт, їм розповідали про одруження. Хлопців навчали бути справжніми господарями, знавцями культури землеробства.

З давніх пір в українських сім'ях шанувалися моральні цінності, глибоко поважали працюючих, добрих, привітних. Позитивні риси дівчат та хлопців виховувалися завдяки фольклорним творам, зокрема казкам, що прославляли мудрих, працюючих, кмітливих, хоробрих та засуджували підступних, злих, ледачих, зрадливих. Дівчата у казках – принцеси, королівни, царівни, князівни, вони охайні, вродливі, кмітливі. Хлопці ж, відповідно, хоробрі князі, королевичі, царевичі, багатирі. Отже, традиційно в Україні склався певний ідеал дівчини і хлопця (обранця чи обраниці). У народі здавна високо цінувалася вірність у коханні і негативно сприймалися легковажність та зрада.

Загальновідомо, що основним осередком спілкування та добору шлюбних пар були вечорниці, «де праця чергувалася з молодіжними жартами, танцями, піснями, іграми, коли кожен міг придивитися до інших і себе показати» [19, с. 81]. Можна стверджувати, що це був один із основних сільських буденно-практичних навчально-виховних заходів, де відбувалося привселюдне набуття культури спілкування молоді в побуті. Усім було видно, як хто умів поводитися в гурті, працювати та допомагати іншим. «Саме на вечорницях та до-свідках і відбувається взаємне знайомство обох статей, що кінчається формальним признанням у коханні ...» [3, с. 229].

Відомо, що в українській людині з давніх-давен досить чітко дотримувалися правил і норм поведінки та взаємин між собою. Ранні сексуальні зв'язки негативно впливали на молодь як з фізіологічного, так і з морального боку, а згідно з народним світобаченням це було великим соромом перед односельцями, ганьбою, знеславленням себе, що в давнину було великою карою. Сільська громада зневажала молодь, яка давала волю нестримному коханню. У західних районах України побутував звичай фізично карати хлопця і дівчину за перелюбство. Однак подібні випадки траплялися досить рідко, оскільки вся система виховання молоді ґрунтувалася на дбайливому, лицарському ставленні хлопців до дівчат, на романтизації почуттів наречених.

Про чесноти українських дівчат Боплан писав: «Хоч свобода пити горілку і мед могла би допровадити їх до спокуси, але прилюдне осміювання і встид, якому вони підпадають, втративши невинність, стримує їх від спокуси» [2, с. 66].

В українських родині умови склалися так, що ранні шлюби були звичним і поширеним явищем. Народ схвалював їх, про що свідчать, зокрема народні прислів'я: «Хто рано встає і рано жениться – ніколи не розкаюється», «Рано встане – діло зробить, рано жениться – дітей до розуму доведе». За народними уявленнями, вікова різниця між нареченими мала бути невеликою. Були випадки, коли одружувалися однолітки. Важливою умовою було те, щоб між молодими не було родинних зв'язків [1, с. 15–16].

У виборі наречених важливу роль відігравали батьки. В народі вважали, що без батьківського благословення неможливо створити щасливу сім'ю, хоча шлюби укладалися переважно за згодою молодих. За примусом батьків чи з економічних міг одружувалися нечасто. Народні погляди на важливість любові у сімейному житті широко відбиті у фольклорі. Коханню надавалося неабияке значення. Та й останнє слово-згода під час сватання та вінчання в церкві завжди було за молодими. Однак таке спостерігалось не завжди і не скрізь.

У XIX – на початку XX ст. в українських селах траплялися випадки, коли між батьками і дітьми виникали непорозуміння щодо майбутнього одру-

ження. Часом батьки відмовлялися благословити шлюб, який їм видавався небажаним. Інколи молоді не хотіли одружуватися з нареченими, кандидатури яких пропонували родичі. Якщо ж між батьками і молодими не було досягнуто згоди, то батько міг не дати приданого неслухняній доньці або позбавляв непокірного сина права на спадок частки його майна. В таких випадках нареченим доводилося втікати напередодні одруження. В Україні такі шлюби називали «уводом» (або «уходом»), і вони траплялися вкрай рідко.

Упродовж віків українці керувалися такими основними мотивами вибору наречених, як кохання й економічна вигода. Молодь віддавала перевагу почуттям. Батьки ж часто зважали на матеріальний бік укладання шлюбу. Оскільки в Україні вибір шлюбного партнера за взаємною приязню мав традиційну основу, то шлюби за розрахунком укладалися рідше [17, с. 206].

Випадки свавілля, коли дівчат силоміць віддавали заміж чи хлопців одружували на багатих, були непоодинокі. Народна мораль такі вчинки не схвалювала, це вважалося аморальним. Український фольклор змальовує чимало випадків протесту проти примусового, без любові, одруження. В українських дівчат завжди було «дуже живе сильне почуття свободи, власної волі» [19, с. 81].

Під час вибору судженого найбільше цінувалися такі людські риси, як працьовитість, привабливість, доброта, вірність та закоханість. Досвід народного життя показував, що шлюб за розрахунком не приносив сімейного щастя й радості.

Одруження молодих було однією з надзвичайно важливих і урочистих подій у житті людей, насамперед роду, сім'ї. А ті традиції, які пройшли через віки, через тисячоліття, збагатили весільну обрядовість, посприяли її довершеності. «Весільна обрядовість – це система драматично-ритуальних дій та пов'язаних з ними пісенно-поетичних текстів, що виконуються з нагоди шлюбу хлопця та дівчини як початку їхнього спільного життя з метою створення сім'ї» [10, с. 194]. Саме обрядові весільні дійства найпереконливіше свідчать про те, якого величезного значення українці надавали створенню сім'ї як найважливішого суспільного осередку [19, с. 82].

Не кожна молода людина могла збагнути, яку величезну морально-етичну відповідальність брало на себе старше покоління, турбуючись про щасливе облаштування сімейного благополуччя молоді та можливості продовження людського роду. Траплялися випадки, коли з якоїсь причини вчасно молодь не одружувалася. Тоді позитивно діяв звичай «колодки». Однак інколи й такі способи не допомагали.

Вимушена ж самотність дівчини, яка стала на порі, але не змогла побратися, іменувалася в українців лихою долею та безталанням. Із вражаючою силою та художнім хистом описав таку ситуацію Т.Г. Шевченко в поезії «Дівичі ночі» [там само, с. 81–82].

Українське весілля вирізняється своїм багатством серед родинної обрядовості. Віками воно усталювалось як справжня багатожанрова вистава, яка тісно пов'язана з народною драмою. «У певному сенсі система ритуалів та традицій з нагоди одруження наречених становить цілісне драматичне дійство, кожен з учасників якого виконує призначену йому роль» [10, с. 197]. Усі ці ролі (весільні чини) ретельно вивчалися, засвоювалися й виконувалися на досить високому та відповідальному рівні, щоб отримати схвальну оцінку присутніх. Це була усталена, несанкціонована, віками вироблена народно-педагогічна організація проведення весільного обряду.

Головними постатями є молодий (князь) і молода (княгиня). Головними ж дійовими особами є старости, свахи, дружки, бояри, що промовляють за себе й від імені молодих та їхньої родини. Разом із двома хорами вони заступають два роди, що беруть активну участь у весіллі. Діє не окрема особа, а хор як певна колективна, сукупна спільнота. Хор виконує найбільшу частину обрядових пісень, якими супроводжує і пояснює всі моменти весільного обрядової дії [8, с. 263].

Архаїчне весілля в українців як цілісна народна драматична вистава складається з багатьох обрядових дій, монологів, діалогів та полілогів, а також хореографічних елементів – хороводів, танців та ігор. Воно супроводжується пісенно-поетичними творами і є довготривалим святковим церемоніалом, що складається зі сцен, які умовно об'єднують у такі етапи:

☒ передвесільний (сватання, заручини чи замовини);

☒ приготування до весілля (запрошення на весілля, випікання короваю, завивання гльця чи весільного деревця, дівчач-вечір (або вінкоплетіння) оглядини чи відвезення сорочки);

☒ весілля (посад, розплітання коси нареченої, батьківське благословення чи поклони, приїзд нареченого, гостина, «викуп» нареченої, прощання нареченої з рідними, від'їзд подружжя до молодого, гостина в домі нареченого, «комора»);

☒ післявесільний (понеділкування або почепини, пропій чи презва) [10, с. 197–198].

За іншими дослідженнями, традиційна весільна обрядовість умовно поділяється на три етапи: передвесільний, власне весільний і післявесільний. Кожен з них складався з певних обрядів.

До **передвесільного** циклу належать обряди, пов'язані з досягненням згоди двох родин на шлюб молодих, – запити, сватання. Власне українська весільна обрядовість бере свій початок зі **сватання** дівчини, коли приходили старости до її батьків укладати звичаєву угоду на шлюб. Першим із народознавців, хто дав просторий опис українського сватання, слід вважати Тараса Шевченка. Саме він відтворює обряд сватання з найменшими етнографічними деталями [19, с. 82]. Сучасний дослідник В.Яременко пояснює це тим, що в українських ро-

динах якраз після сватання, коли наречена пов'язує старостів рушниками, нареченому подає хустку і обидві сторони обмінюються хлібом, за народною традицією справа одруження вважалась узаконеною [там само]. Т.Шевченко дуже добре знав призначення сватання та заручин у весільному обряді, і він це прекрасно показав у п'єсі «Назар Стодоля».

Уже в період сватання виявлявся високий народно-педагогічний хист обох родин. Дотепність та благородність сватів, відповіді батьків нареченої та самої дівчини, яка досить гарно знала та дотримувалася народного етикету, її сором'язливість та скромність високо цінувалися. Наречена стримувалася давати пряму відповідь. У більшості випадків вона промовляла: «Як батько та мати, так і я». Коли ж дівчина хотіла виявити незгоду, то підходила до столу, брала принесений старостами хліб і, поцілувавши його, говорила: «Спасибі за честь, Хай вам Бог дає з інших рук» [16].

Отже, щоб не образити хлопця і сватів та роду, дівчина досить чемно висловлювала незгоду на шлюб. Крім того, варто відзначити, що й давати гарбуза у давнину не було образою. Гарбуз для людини здавна був досить важливою заспокійливою поживою.

На Івано-Франківщині батьки під час частування сватів згоди на шлюб не давали, а обіцяли прислати дочку просити нареченого на «слово». Через кілька днів дівчина сама приходила до жениха в хату і говорила: «Просили дедя і неня, і я прошу, щобисте були ласкаві нині в вечір прийшли на «слово». Батьки зі старостами брали хліб, курку й горілку та й ішли до нареченої на «слово». Той факт, що дівчина сама ходила звати на «слово», свідчить про її досить важливу роль у сватанні, що було відголоском давнього звичаю сватання дівчини до хлопця [1, с. 25–26]. Адже відомо, що в давнину сваталися і дівчата до хлопців. Шляхетність промови дівчини, її звернення до хлопця, до його батьків сприяли успіху.

На Житомирщині також дівчині надавалася активна роль під час сватання. Вона в знак незгоди на шлюб могла не взяти чарки з рук нареченого, що вважалося відмовою, або ж могла й сама віднести наступного дня хліб до хати жениха [там само].

Заручини мали більш урочистий характер. У цей день запрошували близьких родичів, друзів наречених. За повідомленнями дослідників, усталені елементи обряду заручин (зв'язування рук рушником, батьківське благословення, посад молодих, гостина з участю весільних чинів) зобов'язували дотримуватися весільної угоди, яка збереглася як народна виховна традиція. Певно, що після заручин відмовляти про шлюб зазвичай було недопустимо, а коли таке й траплялося, то порушники сплачували ображеній стороні всі збитки, усі витрати за обряд і за безчестя.

На заручинах старостів і родичів обдаровували дарунками. Наречена пов'язувала на руку молодому хустину. В українській обрядовості хустина символізувала вірність коханню. Від нареченого вона